

Péter és Pál

Törvénytörés nélkül

Gulyás Gyula és Gulyás János különös alakjai a magyar filmművészetnek. Amikor a magyar „új hullám” tetőzött, a hatvanas évek második felében, akkor ők a magyar amatőrfilmezés jelentős egyéniségei voltak. Amikor — mint a „mezei hadak” tagjai — csatlakozhattak volna hozzá, addigra a magyar film csillaga leáldozóban volt: az 1972-73-as évek konzervatív, retrográd megnyilvánulásai filmművészetünket

sem hagyták érintetlenül. Így a Gulyás-testvéreknek is újabb évekre volt szükségük, hogy ismét teljes erőbedobással dolgozhassanak. A sportnyelvi kifejezés, az erőbedobás helyénvalósága akkor lesz nyilvánvaló, ha — mondjuk — 1976-tól számba vesszük ismertebb munkáikat: *Kísérleti iskola* (1976–77), *Vannak változások* (1977–78), *Pofonok völgye, avagy Papp Lacit nem lehet legyőzni* (1979), *Azért a víz az úr* (1978–80), *Do-*

maházi hegyek között (1978–79), *Ne sápadj!* (1981), *Én is jártam Isonzónál* (1982–86), és végül legfrissebb alkotásuk, a *Törvénytörés nélkül* (1982–88). Hatalmas munkabírásról, konok szorgalomról tanúskodik filmjeiknek már a mennyisége is. Am ha nemcsak a filmek számára (méterhosszára) ügyelünk, hanem arra is — és végül ez a döntő —, hogy mit mutatnak, mit jelentenek képsoraik, akkor sem kell csalatkoznunk: a múlt és a jelen mindennapjait kevesen faggatják filmművészetünkben oly következetességgel, az emberekbe szorult történelem lüktető feszültségeit és drámai kitöréseit oly megvilágosító felfedeztetéssel, mint Gulyás Gyula és Gulyás János.

Az idei filmszemlén filmjük, a *Törvénytörés nélkül* kapta a társadalmi zsűritől a dokumentumkategória fődíját. Ez volna eddigi tevékenységük megkoronázása? Lehet, a díj mindenképpen megérdemelt. Mégis, talán a díj fényében világlik ki munkásságuk egyik sajátossága. Gulyásék, szorgalmuk, filmjeik értékei ellenére nem lettek nevezetes rendezők, nem készült velük nevezetes interjú, a napilapok vagy a televízió nem adott hírt nevezetes fesztiválsikereikről. Sőt, évek ide, évek oda, valamiképpen nem integrálódtak úgy a magyar filmművészetbe, mint a nagy többség. Rendezői magatar-

„Minden az akkori jogszabályok figyelembevételével történt”

Gulyás Gyula felvétel

tásuk, gondolkodásuk, témaválasztásuk rendszerint eltért attól, ami a magyar film mindenkori „profilját” jelentette. Afféle „mellékes” filmeket forgattak, amelyeknek szereplői tanyasi parasztok, gyerekek, öreganyókák, szerző-mozgó emberek stb. Összefoglalóan szólva: a köznép. Ám a filmek igazolták őket: interpretációjukban az ismeretlen emberek, az ismeretlen léhelyzetek, a történelem homályban maradt zugaiban egyben foglaltai ma (közös) életünknek is, a képsorokból kiderül, hogy az ismeretlen ember kortársunk, hogy az ismeretlen léhelyzettel mi is naponta küszködünk, hogy a történelem elfedett zugaiban gyakran leljük meg mai szenvedéseink, cselekvéseink okát. Amatőrizmus? Talán, igen. Mindenesetre a legeslegjobb értelemben. Gulyásék talán valóban megőriztek valamit az egykori amatőrfilmes tevékenységükből: a viszonylagos függetlenséget, a furcsa, divattól eltérő, ám mégis következetes témaválasztást, az emberi sorsokhoz, a mindennapi léthez való ragaszkodást, s a konkrét mindenkori tiszteletét. Jól észrevehetően nem törekedtek önálló filmnyelv megteremtésére, felvételtechnikájukat nem kompozíciós elv vezérli, kerülni igyekeznek mindenféle profizmust.

Mindez meghatározólag hat filmjeik — így a *Törvénytörés nélkül* — karakterére. Mindenekelőtt aképpen, hogy a műalkotást teremtő racionalitás nem működik bennük olyan erősen, mint például Gazdag Gyula vagy Dárday—Szalai (Gazdagétól is eltérő) dokumentumfilmjeiben. Míg ez utóbbiak műveiben a részek egymáshoz való viszonya, a szerkezet döntő szerepet vállal az alkotói gondolat megformálásában, kifejezésre juttatásában, addig Gulyásék többnyire az egyes képsorok gyúanyagát hagyják érvényesülni. Képletesen szólva: ha feltételesen körívrnek képzeljük el a filmalkotást, akkor Gazdag vagy Dárday és Szalai — igaz, más-más módon — felfedve a körív és az általa határolt terület struktúráját, belső dinamikáját, a rendezői elképzelés szerinti „mű”-rendbe szedik a képsorokat, Gulyásék viszont a körívet oly módon rajzolják meg, hogy annak minden pontján (a képsorokban) felszabadítják a középpont felé tartó „sugárzást”. Ennek az a következménye, hogy filmjeikben a racionalitásról, a fogalmi dikción az érzelmekre tevődik át a hangsúly, hogy Gazdag, vagy Dárday—Szalai műveitől eltérően sokkal több bennük a „strukturális” esetlegesség. A felületes szemlélő úgy vélhetné, hogy filmjeik nincsenek „átgondolva”. Persze ez nem igaz, pusztán arról van szó, hogy azt tartják: a filmbefogadás mechanizmusában a konkrétumoknak, az „eseteknek” erőteljesebb a hatása, talán mozgósítóbb is, mint az elgondolkodtató történeteké, az összefüggéseket vizsgáló művészi elemzéseké. (Itt persze éles határvonalat húzni nem lehet, hangsúlyokról van szó.)

Gulyás Gyula és Gulyás János filmjeinek ez a fajta karakterisztikája persze sok mindenre magyarázatul szolgál, nem csupán „formai” kérdés. Mostani filmjük, a *Törvénytörés nélkül*, amelynek középpontjában a Rákosi-korszak Hortobágyon létesített lágereinek élete áll, tulajdonképpen dokumentuminterjúk sora, az egykor deportáltak vallomásain alapzik. Az ő szavaik nyomán bomlik ki előtünk e lágerek története, poklok poklát megjárt lakóinak, túlélőinek megannyi szenvedése, attól kezdve, hogy lakásukba éjnek éjén becsöngetett az Államvédelmi Hatóság egészen a táborok feloszlatásáig, pontosabban a deportáltak gyakran vidámnak egyáltalán nem mondható viselkedéséig a társadalomba. A táborok története kölcsönzi tehát a kronológiát, amelyhez kötődnek a nagy körültekintéssel csoportosított események: a kegyetlen munka s a még kegyetlenebb őrség, a cselemők éhhalála s a jeltelen gödörbe elhantolt öngyilkosok, az ütlegeléses rafinált sadizmusok, az éhezés nyomorai s a mindennapi megaláztatás — és a szolidaritás ritka percei. És megszólal benne egy vallási téboly állapotában szenvedő, egykori „főütlegelő” is. Az elbeszélések nyomán 1945 utáni történelmünk egyik — sokáig titkolt, szinte rejtőgetett — legsötétebb időszakáról, legembertelemből éveiről kapunk híradást. Méghozzá szokatlan nyíltsággal, szokatlan őszinteséggel. Bátor film? Kétségtelen: Gulyásék szókimondása szinte példa nélküli. A szavakat (ha nem is ezeket) más, ötvenes évekkal foglalkozó filmek is kimondták. Pontosabban: csak a szavakat mondták ki. S a közönség olykor tapsolt is, mint egy jó vicc után, melyet a *színpadon* mondtak el. A *Törvénytörés nélkül* nyílt, leleplező (sic!) szavait nem lehet megtapcsolni. Mert hatásuk megrendítő. A Horthy-időkből hozott törvény alapján deportáltak egyike, 1945-ös párttag, akit a deportálás utáni években visszavettek a pártba és többször kitüntettek, hirtelen kifakad: „Ez nem a párt politikája volt, ez a Hortobágy . . . A párt irányvonalától való ellentét politikája volt . . . Hát én kérem, voltam a fasiszták internáló táborában hosszú évekig. Semmivel sem volt rosszabb a fasiszták internáló táborában, mint ez a kocsi internáló tábor. Semmivel sem volt különb.” A film talán legmegröbb történetű házaspárja megjárta a náci haláltáborokat, hazatértük után néhány évvel őket is deportálták a Hortobágyra. „A Legfelsőbb Ügyészségnek megírtam Budapestre — mondja a férj —, hogy mi történt, és hogy jogtalanságnak látom az egészet. Itt a válasz, ezt írták, hogy minden az akkori jogszabályok figyelembevételével történt, minden szabályos volt . . .” Azaz, törvénytörés nem történt. Majd így folytatja: „Most olyan lelkiállapotban vagyok, hogy bennem forr minden. De mégis, nincs semmi bosszú a szívemben.” Szinte rímél erre

egy másik, volt deportált vallomása, aki, miután a vetítőteremben lepergetett filmen újra láthatta édesapja és önmaga megkínzóját, így beszél: „Ha emberek akarunk maradni, akkor nem szabad csak gyűlöletet táplálni minden iránt, a múlt iránt, és azok iránt az emberek iránt, akik hajlandók megbánni bűnüket.” Kevés film született idehaza, amelyben az emberi megbocsátás ilyen hiteselem magasztosulna föl, amelyben ilyen őszintén nyilatkozna meg a vágy: szakadjon már meg végre-valahára a megtorlások és a viszont-megtorlások ördögi köre.

Sok mindenről esik szó ebben a filmben, mégsem ez a döntő, bár alig túlbecsülhető tény. Hanem az, *ahogyan* mindezeket a volt-deportáltak egész emberi mivoltukban megrendülve elmondják. Az elbűtykösödött kezek, az ajtóba szorított lábak, az eltörölt könnyek, az elcsukló hangok, a semmibe merengő tekintetek — s a megőrzött emberiség filmje a *Törvénytörés nélkül*. Ezek ivódnak a néző érzékeibe, egy-egy talán kitörőhatetlenül. Ezek a néma percek, olykor csak pillanatok képezik a film igazi szövetét, ezekből áll össze a nézőben az *egész*, a kor és az ember-lét igazi drámája. *Törvénytörés nélkül* nem vállalkozik arra, hogy egzakton elmagyarázza a kitelepítések, a deportálások, az internálások magyarországi világában, jóllehet a filmben meg-szólaltatott későbbi miniszterelnök, Hegedüs András, aki ez időben a pártközponban dolgozott, szolgál egyfajta elemző magyarázattal. Ennek elkészítése a történeteszek, politológusok feladata (lenne), tananyagok része kell(ene) hogy legyen. A *Törvénytörés nélkül* alkotói Gulyás Gyula és Gulyás János rendezői magatartásuknak, sajátos módszereiknek megfelelően, a nagy összefüggések vizsgálatára helyett az ember felé fordították kamerájukat, minden biztonnyal abból a meggyőződésből kiindulva, hogy mindenkor igazi mércéje az ember-lét állapota. Nem teoretikusan, de konkrétan. Ezért is választották volna talán filmjük mottójául Kosztolányi Dezső sorait: „És figyelje meg, tanácsnok úr — mondja valaki az *Édes Annában* —, hogy minden szélhámos az emberiséget szereti . . . Embereket akasztanak és gyilkolnak, de szeretik az emberiséget . . . Nincs ennél kényelmesebb valami. Végre sem mire se kötelez . . . Az emberiség nem kér enni, ruhát se kér, hanem tisztas távolban marad, a háttérben, dicsfényvel fennkölt homlokán. Csak Péter és Pál van. Emberek vannak. Nincs emberiség.”

ZALÁN VINCE

Törvénytörés nélkül I-II. — magyar dokumentumfilm, 1982-88. Rendezte: Gulyás Gyula és Gulyás János. Kép: Gulyás János. Vágó: Tóth Péter Pál. Gyártó: Objektív Filmstúdió Vállalat — Balázs Béla Stúdió.